

טורו של אלתרמן "על אם הדרך"¹

כשיר של *panta rhei*

זיוה שמיר

אלתרמן הוא משורר ההופך בשיריו את כל הפךמטרים של המציאות ויוצר בהם "עולם הפוך", כשם אחד מפזמוני "המטאטא"². הסטטי הופך בהם לדינמי, הפסיבי לאקטיבי, החי למלאכותי, וכן הלאה. בשיריו העץ דולק (תרת-משמע) במנוסה, ואילו האדם ובעלי החיים מוצגים לא אחת כדמויות סטטיות וקפואות כפסל. לפנינו פואטיקה של מטמורפוזות, המבוססת על היפוך היוצרות בכל רמות הטקסט – הן בלשון והן בעיצוב המציאות. לא אחת משובצים ביצירת אלתרמן מיני "שירי זקית" (כגון "קפיצת הלולייין", "העלמה", "זקנת החלפן", "בגד חמודות" ועוד), המעידים על יכולתה של המציאות להשתנות ללא הרף, וכן על יכולתה של האמנות לחולל ללא הרף במציאות שינויים מפתיעים ומהירים. תכונה זו מתגלה גם במישור הן'נרי: לפנינו שירה של מהפכים בלתי פוסקים ושל החלפת "מצבי צבירה", והיא בבחינת *panta rhei* [= "הכול זורם"]. ביצירת אלתרמן, לסוגיה ולתקופותיה, שירים כאלה מתארים בדרך-כלל הן את השחקן והאמן-המבצע והן את היהודי, המחליפים את דמותם ואת צורתם ללא הרף.

את תכונת *panta rhei* של יצירת אלתרמן נדגים לפי טורו "על אם הדרך" שאותו פרסם המשורר בערב פסח תש"ז, בתקופת ההעפלה וערב הקמת המדינה.³ יש בו – כפי

¹ המאמר נכלל בספר "רוצי, נוצה – אלתרמן בעקבות אירועי הזמן", הוצאת ספרא בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013 ועבר התאמה על ידי המחברת לקראת הכללתו באתר אלתרמן.

² הפזמון "עולם הפוך" נכתב לתאטרון "המטאטא" (תכנית נ"ח שהועלתה ביום 5.8.1941); ראו: פזמונים ושירי זמר, א, תל-אביב תשל"ז – תשל"ט, עמ' 230 – 231. "עולם והיפוכו" הוא שמה של רשימה שכתב אלתרמן בעלומיו (טורים, י' בניסן תרצ"ט [30.3.1939]; וראו ספרו במעגל, מאמרים ורשימות תרצ"ב – תשכ"ה, תל-אביב 1975, עמ' 32 – 38).

³ דבר מיום 4.4.1947, י"ד ניסן תש"ז, עמ' 2. ראו מאמרו של צור ארליך "שירי הדור שיצא ממצרים: על 'הטור השביעי' בערבי פסחים של שנות השואה והתקומה", מקור ראשון (מוסף שבת), י"א בניסן תשס"ז (30.3.2007).

שנראה – מטעמו של שיר *panta rhei*. בטור זה ניתן למצוא את יסודות העץ, האש והמים ב"מצבי צבירה" שונים. העץ הנטוע בקרקע אמנם נכרת, אך בדור הבנים הוא הופך לתורן (שכמוהו כמקל הנדודים של היהודי הנווד), והתורן יביא את היהודי לארצו, שם יינטע העץ מחדש וייתן פרי. האש ששרפה את היהודי תצית את אש הנקמה ("כֹּרֵעַת הַסְּפִינָה עַל צֵד, / עוֹלָה לְשׁוֹפֵת צִפְרָן!"), אך לא כדי לפצוע או להמית את המרצחים, כי אם כדי לעבוד קשה ולהגיע להשגים ראויים לשמם.

שירו של אלתרמן מתבסס על טקסט נרמז ידוע – שיר עם יהודי בשם "אויפן וועג שטייט אַ בוים" ("על הדרך עומד עץ"), שהיה מושר בקהילות ישראל במזרח אירופה בתקופת חיבת ציון.⁴ שיר העם פותח במילים: "אויפן וועג שטייט אַ בוים / שטייט ער איינגעבויגען / פֿאַרט אַ ייד קיין ארץ-ישראל / מיט פֿארוויינטע אויגן / גאַט, גאַט, גרויסער גאַט / שוין צייט צו דאווענען מנחה / אז מיר וועלן קומען קיין ארץ-ישראל / וועט זיין ששון-ושמחה" (ובנוסחו של אברהם לוינסון, שתרגם לעברית גם את שירי המשורר היהודי-רוסי שמעון פרוג: "על השביל עץ עומד / הוא כפוף גבֵע / יהודי לארץ-ישראל / בדמעות נוסע. // אֱלֹהֵי הָאֲבוֹת / זְמַן מְנַחֵה הַגֵּיעַ / כְּשֶׁנִּבְּאוּ לְאַרְץ-יִשְׂרָאֵל / נַעֲלֹז נְרִיעַ").

על בסיס שיר-עם זה ודומיו (כגון השיר ביידיש "די בלום" [= הפרח], הפותח במילים "וואַ אַלע פֿאַהרען אין מיטן וועג / ליגט דאָרט אַ טייערע בלום" [= בְּמָקוֹם שְׁבוּ כוֹלָם עוֹבְרִים, באמצע הדרך / שָׁם שָׁרוּע פֿרַח יִקְרַ) כתב אליקום צונזר את שירו "השושנה", הנפתח במילים: "על אם הַדֶּרֶךְ שָׁמָּה מְתַגַּלְלֵת / שׁוֹשְׁנָה חִלְלֵת עֵינַיִם", והמסתיים בקריאתו הנרגשת של הדובר אל השושנה בתקווה שהיא תצליח לעלות ציונה ולחדש את ימיה כקדם: "זַעֲקֵי לְאֱלֹהֵיךְ / עַד יִרְחַם עָלֶיךָ, / חֲפִי עַד יִקְבְּצֶךָ צִיוֹנָה, / וַיַּחַדֵּשׁ יְמִיךָ / כִּימֵי עֲלוֹמִיךָ / וְלִירוּשָׁלַיִם תְּשׁוּבֵי בְרִנָּה". ואיציק מאנגר, שהעלה קווים לדמותו של צונזר,⁵ חיבר על בסיס שיר עממי זה עיבוד מודרני, ששחוק ודמע משמשים בו בערכוביה. בשירו של מאנגר (שתורגם לעברית פעמים אחדות וזכה לכיצועים רבים) עומד על אם הדרך עץ שפל הציפורים כבר נטשוהו, ובמקביל הבן בא לאמו ומבקש לצַמֵּחַ כנפיים ולעוף למרחקים:

⁴ שיר העם לגרסאותיו וגלגוליו בשירה הכמו-עממית, פרי עטם של משוררי יידיש ומשוררים עבריים, נדון במאמרו "לדרכו של שיר עם ושלוחותיו" (כונס בספרו בצאתך ובאוהליך, רמת-גן 1966), וראו מאמרה של נורית גוברין, "על אם הדרך" – שיר-העם במשנתו של דב סדן", מאזנים, כרך ע"ב, גיל' 8 (סיון תשנ"ח, מאי 1998), עמ' 4 – 6. נדפס גם בספרה של גוברין קריאת הדורות, כרך ב (תשס"ב 2002), עמ' 363 – 368.

⁵ "אליקום צונזר", מאת איציק מאנגר, בתוך ספרו של מאנגר דמויות קרובות, תרגם מידיש אברהם שלונסקי, אחרית דבר דב סדן, מרחביה 1941.

אויפֿן וועג שטייט אַ בוים, / שטייט ער אינגבויגן; / אלע פֿייגל פֿונעם בוים / זענען
זיך צעפֿלויגן: // דריי קנין מזרח, דריי קנין מערב, / און דער רעשט קנין - דרום, /
און דעם בוים געלאָזט אליין / הפֿקר פֿאַרן שטורעם. // זאָג איך צו דער מאַמע: "הער
/ זאָלסט מיר נאָר נישט שטערן, / וועל איך, מאַמע, איינס און צוויי / באַלד אַ פֿויגל
ווערן" (ובתרגומה של נעמי שמר: "על הדרך עץ עומד / צמרתו תישם / ענבוהו
צפריו / לאנחות הרום. // אַל דרום ומערב / ואולי מזרחה / רק הרום תלטף / צמרתו
ששחה. // אַל אַמי אַני אומר / "נא הקשיבי, אַמא / אַף אַני צפור אַהיה / וכנף אַרימה
// אַל הַעץ אַעופֿה לי / לא אַנוד מִמֶּנּוּ / אַצִּיץ לוֹ שִׁיר עֲלִיזוֹ / וְאֶנְחֶמְנוּ").

בשירו של מאַנגר האם משדלת את בנה לבל ייטוש את הקן (את בית אבא-אימא, את הגולה,
את המסורת שמבית) ולבל יפרוש כנפיים ויעוף למרחקים. היא מפצירה בו שלכל הפחות
יצטייד בגופייה חמה, בסודר ובצעף לבל יצטנן בצנינת הלילה. ניפר חששה של האם פן
יאונה רע לבנה, ושמא הוא יבוא חס-וחלילה לבקרה רק לאחר המוות. שני השירים – המקור
מהמאה התשע-עשרה והווריאציה המודרנית של מאַנגר – מעמתים את הסטטיות של העץ,
הנשאר נטוע באדמתו, עם הציפורים והאנשים הנוטשים את אדמתם ונודדים למרחקים.
אלתרמן השתמש אף הוא במוטיב זה, אך הפך אותו על פיו והעמיד שיר של *panta rhei*
שבּו הכול זורם והכול משתנה תדיר.

מן המקור שבידיש אימץ אלתרמן את המוטיב של היהודי העוזב את העץ לעת תפילת
ערבית ושם פניו לירושלים, ומן העיבוד של מאַנגר הוא אימץ את התבנית של הדיאלוג בין
האם לבנה. אלתרמן בנה את שירו בתבנית של שיר-ערש, שבו מספרת האם לבנה את
ההיסטוריה המשפחתית – על אירועיה ומוראותיה (ובמשתמע היא מספרת לו את ההיסטוריה
של עם ישראל). האם-האומה מספרת לבנה היתום את סיפורו של הסב שנשא תפילה ליד
העץ ואת סיפורו של האב שנעקד אל העץ והומת בידי המרצחים (בל נשכח שהשנה היא
1947, שבה ניסו רבים מהניצולים להגיע ארצה בעוד שערי העלייה עדיין נעולים).

בז'נר של שיר-הערש, ובשירי-ערש יהודיים במיוחד, ניפר פער בין מטרת השיר – ליישן את הטף – לבין התכנים הקשים הגלומים בו.⁶ גם בשיר-הערש "על אם הדרך" האם מנסה להרדים את בנה, ומספרת לו סיפור רב-דורי מצמרר, שבכוחו להדיד שינה מעיניו: "על אם הדרך עץ עמד, / עמד נופל-אפנים. / נום, נומה בן. הלילה רד. / ליל סער על המים. // הס, ילד, הספינה על צד / נוטה מועף רוח. / על אם הדרך עץ עמד, / אינ צייץ ואין תפוח. // אל זה העץ אי-פעם, בן, / אבי-אמה הגיע. / וצל ערבית בעץ קנן / וכד הוא לא הגיע. // כבש בו ראש אבי-אמה, – / פניו לירושלים. / נשא בבכי תפלת מנחה, / עם אלהיו בשנים. // על כף ספר, על כף הגד, / בשיר יפה, שכוח. / הס, ילד, הספינה על צד / זועקת מול הרוח. // הס, ילד, הספינה על צד / חותרה שואגת מרי. / על אם הדרך עץ עמד, / אין פרח ואין פרי. // אל זה העץ אביה, בן, / נקשר, עקוד בחבל. / ברזל ושוט הכוהו, בן, / וחס תמר ההבל. // וכשהיה כאש אדם / השוט הסד מחרב, / צנח אביה ארצה דם, / לעת מנחה, עם ערב. // צנח ממזבחו לאט, – / פניו לירושלים. / הס, ילד. הספינה על צד / כורעה, נושקת מים. // כורעת הספינה על צד, / עולה שלופת צפרן! / על אם הדרך עץ נכרת, / נכרת ויהי לתרן... // על הספון נצב הוא רם, / חבוק בחבל פלד, / העץ השב משיר העם, / מזמר הקפלות. // אליו נקרעת רוח ליל, – / וכאלו שוב, לפתע, / פלו טובל בצחוק וילל / של תף וקלרינטה. // הס, ילד, שער התהלה / לתרן יפתח, / הוא גם היום עמוד תפלה, / הוא גם היום מזבח. // - על אם הדרך עץ עמד, / ולא יפל אפנים / נום ילד. הספינה על צד / חותרה, בוקעת מים".

תפקידה של האם בבלדה האלתרמנית שלפנינו ניפר למן מילות הפתיחה – "על אם הדרך" – המציינים את מקום קבורתה של רחל אמנו על אם הדרך, בואכה בית לחם.⁷ מדוע

⁶ בשיר-הערש שלו "לילה, לילה" תיאר אלטרמן – כבלדות הסקוטיות שאותן תרגם לעברית – שלושה פרשים חמושים הדוהרים לעבר ביתה של האישה האהובה. ואולם רע ומר היה גורלם, כבלדה "האם השלישית", הכלולה בקובץ כוכבים בחוץ: "לילה, לילה, אַחַד הַנָּה טָרַף, / לילה, לילה, שְׁנֵי מֵת בְּחֶרֶב, / לילה, לילה, וְנָה שְׁנוֹמֵר, / נומי, נומי, אַת שָׁמַךְ לֹא זָכַר". המוטיבים בשירי-הערש של אלטרמן, כבשירי-ערש לא מעטים בעברית ובלע"ז, עשויים להדיד שינה מעיני הטף. וראו מאמרו של עוזי שביט "גלגוליו של שיר-ערש: על שיר-הערש הראשון של שאול טשרניחובסקי", מאזנים, כרך מ"א (תשל"ה), עמ' 214 – 221.

⁷ אמנם בתנ"ך כתוב: "נאני בְּבֹאֵי מִפְּדֹן, מִתָּה עָלֵי רַחֵל בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ, בְּעוֹד כְּבָרַת-אֶרֶץ לְבַא אֶפְרַתָּה; וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרַת, הוּא בֵּית לָחֶם"; ואולם, בתרגום השיר "ווין מאמע ווין" ("בְּכִי, אִמָּא, בְּכִי"), המתאר את ביקורו של ר' חיים שמואלביץ, ראש ישיבת מיר, בקבר רחל, כתב המתרגם: "אני בבואי מפדן, על אם הדרך בואכה בית לחם, שוכן מקום קדוש, יקר ערך, אוהל קטן ששופכים בו דמעות בשעת צער ובעת מחול סמוך ונראה לירושלים עיר הקודש". ייתכן שרבים מתארים את מקום קבורתה של רחל במילים "על אם הדרך בואכה בית לחם" על שום הקשר האסוציאטיבי בין האם לבין אם הדרך.

נקברה רחל בדרך אפרתה, ולא במערת המכפלה שבחברון, שם נקברו כל שאר האבות והאמהות. את הסיבה לכך מפרט המדרש האומר שרוח הקודש שרתה על יעקב וכי הוא הבין שעתיד העם היהודי לעבור בדרכו אל הגלות בבית-לחם, וקיווה שרחל תחוש את צערם של בניה ותפלל עליהם בשמים (בראשית רבה פב י; פסיקתא איכה רבתי כד). כאן רק האם מכל דור ההורים נשארת כדי להדריך את בנה בדרך לארץ-ישראל ("ושבו בנים לגבולם"). פעמיים נזכר כאן השורש כר"ע הנקשר בלידה (אך גם בתפילה), המלמד שלפנינו לידה מחודשת של עם, וברגע זה שרה האם לבנה והאומה לבן זקוניה (שהוא בן זקוניו של יעקב-ישראל, סמל העם הזקן הקם מאפרו ולובש חזות חדשה של עם צעיר).

ברקע הדברים מהדהדת נבואת הנחמה של ירמיהו הנביא: "פה אָמר ה', קול בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תִמְרוּרִים רַחֵל מִבְּכָה עַל-בְּנֵיהָ; מֵאַנָּה לְהִנָּחֵם עַל-בְּנֵיהָ, כִּי אֵינֶנּוּ. פֹּה אָמַר ה', מִנְעֵי קוֹלָךְ מִבְּכִי וְעֵינַיִךְ מִדִּמְעָה: כִּי גַשׁ שָׁכַר לִפְעֻלָּתְךָ נְאֻם-ה' וְשָׁבוּ מֵאַרְצָךְ אוֹיְבֵי. וְיִשׁ-תִּקְנֶה לְאַחֲרֵיתֶךָ נְאֻם-ה' וְשָׁבוּ בְּנִים לְגִבּוֹלָם" (ירמיהו לא, יד-טז). בבלדה האלתרמנית לא האם ממררת בבכי, כי אם הילד, והאם מהסה אותו ארבע פעמים במילים "הס, ילד".⁸ בבלדה שלפנינו האם מובילה את בנה (והאומה את בניה) דרך הים לארצם החדשה-הישנה. המילים "בוקעת מים", החותמות את השיר, מזכירות את בקיעת הים ביציאת מצרים, אך גם את בקיעת מי השפיר שאתם יוצא התינוק לאוויר העולם. דור חדש של בנים נולד לאם-לאומה, הכורעת כמו הספינה.

ואולם, לאמתו של דבר, הצירוף "אם הדרך" מופיע בתנ"ך פעם אחת בלבד, ודווקא בתוך נבואת זעם אפוקליפטית של הנביא יחזקאל שלפיה חרב ה' תכרית את העם ותספה רשע עם צדיק בטבח איום ונורא: "וְאָמְתָה בֶן-אָדָם שֵׁים-לָךְ שְׁנַיִם דְּרָכִים לְבוֹא חֶרֶב מְלֶךְ בְּכָל [...] כִּי-עָמַד מְלֶךְ-בְּכָל אֶל-אֵם הַדֶּרֶךְ בְּרֹאשׁ שְׁנֵי הַדְּרָכִים לְקָסֵם קָסֵם: קִלְקַל בְּחָצִים שְׂאֵל בְּתַרְפִּים רָאָה בְּכַבֵּד. בְּיָמֵינוּ הָיָה הַקָּסֵם יְרוּשָׁלַם לְשׁוֹם פָּרִים לְפִתְחַ פֶּה בְּרֹצַח לְהָרִים קוֹל, בְּתַרוּעָה לְשׁוֹם פָּרִים עַל-שְׁעָרִים לְשִׁפֹּךְ סִלְלָה לְבָנוֹת דְּיִק" (יחזקאל כא, כד – כז). נראה

⁸ אפשר שהאם מהסה את בנה לבל יבכה למשמע הסיפור הנורא שהיא מגוללת לפניו; אפשר שהיא מהסה אותו לבל יפסיק את הסיפור שהיא משמיעה באוזניו, כי "את המנגינה הזאת אי אפשר להפסיק". ייתכן שהצפיפות בספינת המעפילים היא הגורמת לאם להסות את בנה, וייתכן שהאם משתיקה את בנה כי הוא אינו רוצה לשמוע את הסיפור ולהעמיס על כתפיו את עקת הגלות, כי ברצונו לפתוח דף חדש בארץ חדשה.

שאלתרמן השתמש במילים "על אם הדרך" גם כדי לרמוז לנבואת הזעם, המתארת טבח ושואה.

העץ הסטטי, שעמד נטוּע בארצות הגולה, נכרת, ועתה הוא הופך לחפץ דינמי – לתורן בספינת מעפילים. ראינו בתחילת פרק זה שדפנה, אלת הצייד היוונית, הפכה במרוצתה לעץ סטטי. אף ניתן להראות שבשיר הפתיחה של כוכבים בחוץ עימת אל־תרמן את "עֵץִן בְּשָׁמְיוֹ" (את היסוד הנודד בשמים) עם "אֵילָן בְּגִשְׁמָיו" (את היסוד הסטטי, הנטוּע בקרקע). בשיר שלפנינו עובר העץ מטמורפוזה, ומשנה את טבעו ואת ייעודו. העץ הסטטי, הנטוּע בקרקע, הופך לחפץ דינמי המוביל את היהודי דרך הים הסוער מן המולדת שבגלות אל המולדת ההיסטורית – מגולה לגאולה.

העץ בשיר זה היה נטוּע באדמת הגולה, כמו היהודי שניסה להתערוֹת בארצות מושבו, אך נשא תמיד את עינו מזרחה ("בשנה הבאה בירושלים"). אל העץ הזה נעקד האב, ואילו ילדו הפך אותו לתורן הספינה העושה דרכה מזרחה, לעיר ציון וירושלים. המילים "וְלֵא יפֹל אַפִּים" מבוססות כמדומה על הפסוק "כִּי שָׁבַע יפֹל צְדִיק וְנָקָם" (משלי כד, טז). העץ לא ייפחד, אומר השיר, אף-על-פי שרבים ביקשו להכחידו. צאצאיו של אותו יהודי שנעקד והומת בידי בני בליעל יהלכו בארץ, והגזע לא ייפדת. השיר מבוסס על מעשייה חסידית על הבעל-שם-טוב, שהלך לחפש את שותפו לעולם הבא. הראו לו יהודי בעל גוף, חוטב עצים פשוט, שגר בבקתה עלובה. היהודי הוליך את הבעש"ט ליער, הראה לו את העץ שאליו עקדו הקוזקים את אביו ושָׁרְפוּהוּ חיים. אבי היה דק ורך כקנה, אמר חוטב העצים, אך אם ינסו לשָׁרוֹף אותי, יצית גופי להבה כה גדולה שתשרוף את היער כולו. לפנינו כאמור תבנית מעגלית וגורל מעגלי של "כִּי שָׁבַע יפֹל צְדִיק וְנָקָם" בסגנון הטרנספורמציות והטרנספיגורציות של שירי *panta rhei*: העץ הופך למקל נדודים ותורן ספינה, ואחר-כך ישוב וילבלב על אדמת המולדת.

במקביל, גם השפה העברית ותרבותה עברו סדרה של מטמורפוזות: תחילה הייתה השפה העברית "חנוטה" בתוך סידור התפילה של הסב, אחר-כך התעוררה ופרחה בדור התחייה (אך ביאליק קונן בה על כריתת העץ בשירו "צנח לו זלזל" הנרמז כאן במילים "על

אם הַדְרֵךְ עֵץ עֶמֶד, / אין צִיץ וְאֵין תְּפוּחַ [...] עַל אִם הַדְרֵךְ עֵץ עֶמֶד, / אין פֶּרַח וְאֵין פְּרִי"⁹, ובשואה היה חשש שהלשון תיפּרַת מפי דובריה – היא ויהודי הגולה המתפללים בעברית; היא ובני "היישוב" המשתמשים בה כבשפה חיה. ואולם, העברית, כמו האודים המוצלים מאש המגיעים על סיפון הספינה, חוזרת ומלבלבת ומקבלת בארץ-ישראל פְּנִים חדשות (בצד פסוקים מהתנ"ך ומספרות חז"ל) השתמש אלתרמן בשיר זה במילים שזה אך חודשו, כגון בצירוף-המילים "החדש "אי-פעם", שאותו חידש שלונסקי, בן דורו וידידו לדרך).

בשיר מהבהבות תמונות מִפְּרָשׁוֹת מקראיות רבות: נרמז כאן סיפור קין והבל מתיאורו של ההבל המיתמר והשוט החד מחרב ('קין' פירושו להב החרב). פרשת קין והבל נקשרת לרצח הָעֵם שהתחולל באירופה ולתיאור הַמְנַחָה – הקרבן – שהקריב האב. עולה כאן פרשת העקדה: "אֵל זֶה הָעֵץ אֲבִיךָ, בֵּן, / נִקְשֶׁר, עֶקֶד פְּחָבֵל". בניגוד למסופר בספר בראשית, שבו עמד האב לעקוד את בנו, כאן האב נעקד והעקדה הושלמה. שום איל לא נאחז בסבך להצילו. עולה כאן גם סיפור הסנה הבוער שלא אופל, סיפור יציאת מצרים ("בֹּקֶעַת מַיִם") ומתן תורה ("קָנָן / וְכֵן הוּא לֹא הִנִּיעַ"). ההיסטוריה חוזרת ונשנית, נאמר כאן בין שיטי הטקסט: הָעֵם מגיע שוב לארצו, ועובר שוב את תקופת יציאת מצרים וההתנחלות בארץ האבות.

הרמיזות לסיפור יציאת מצרים ובקיעת הים מזכיר לנו כי גם מטה אהרן הפך לענף מלבלב ועליו פרחים ושקדים, וכי גם חרטומי מצרים נהגו להשליך את מטותיהם בלהטיהם ולהפוך אותם לתנינים, ואילו מטה אהרן לפי חז"ל נעשה לנִקְשֶׁשׁ שבלע את מטות החרטומים. סיפורי בני ישראל במצרים עשירים בסיפורי טרנספיגורציות, כגון הפיכת מי היאור לדם, או הפיכת מטה החרטומים לתנין והפיכת מטה אהרן לענף פורח. לפנינו סיפורים של מאגיה, שהשתלבו בשירו של אלתרמן שהוא שיר של *panta rhei*: העץ בשיר הופך למוט (לתורן של אנייה, למקל הנדודים של היהודי, למקל חובלים של "היהודי החדש" שלא ייתן לאויביו לכלות בו את זעמם, כמו שותפו של הבעש"ט בעולם הבא). בארץ ייִנְטֵעַ עֵץ חָלֵף העץ שנכרת, וענפיו ישאו פרי. מעכשיו לא יהיה העץ "עמוד תלייה" כמו זה שאליו נעקד הסב היהודי, כי אם "עמוד תפילה" ושער של תהילה.

⁹ בברכת המזון המודרנית של ביאליק אין מברכים את בורא עולם על הלחם והחלב, כי אם את "העבודה והמלאכה". לשון אחר, שיר הילדים, התמים והחתרני כאחד, רומז שאין לצפות לחסדי ההשגחה העליונה. רק מי שטורח בערב שבת יאכל בשבת, ולא מי שיושב בטל ממלאכה ומחכה לעזרת שמים. בעומק הדברים טמון גם מסר ציוני: רק מי שטורח – נוטע במו ידיו וזורע במו ידיו – ראוי לאסוף ולקצור את פרי עמלו וליקנות ממנו.

לפנינו "שיר-ערש" הקורא לפעולה, לעשייה, ולא לשינה ולתרדמה. בניגוד לסיפור יונה, שנרדם בִּירְכָתֵי הספינה, כאן לפנינו ילד שאמו מהסה אותו ואינה מניחה לו לבכות כי אין זה זמן לדיבורים ולבכי. החרוז המבריח את השיר הוא החרוז של צורת המילה הזוגית (שנים, ירושלים, מים, אפים). בתוך כך בולט היעדרה של המילה "שמים", שעשויה הייתה להשתלב היטב בסכמת החרוזה הזאת. ואולם, אין כאן שמים ואין כאן קריאה לעזרת האל.¹⁰ מבלי שהדברים ייאמרו גלויות ומפורשות, יש כאן קריאה לעשייה, לבניין בית שלישי. בכיו של הסב ליד העץ, בעודו מתפלל ופניו לירושלים, מזכיר את פתיחתו של מזמור קלז בספר תהלים: "עַל נְהַרֹת בְּכָל שָׁם יִשְׁכְּנוּ גַם-בְּכִינוּ בְּזַכְרֵנוּ אֶת-צִיּוֹן. עַל-עַרְבִים בְּתוֹכָהּ תִּלְיֵנוּ כְּנֹרֹתֵינוּ. כִּי שָׁם נִשְׁאַלֹנוּ שׁוֹבֵינֵנוּ דְבָרֵי-שִׁיר וְתוֹלְלֵינוּ שְׁמֹחָה: שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן. אֵיךְ נִשְׁיֵר אֶת-שִׁיר-ה' עַל אֲדַמַת נָכַר. אִם-אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח מִיָּנִי. תִּדְבַק-לְשׁוֹנִי לְחִפֵי אִם-לֹא אֲזַכֵּר אִם-לֹא אֶעֱלֶה אֶת-יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׁמֹחָתִי". (תהלים א-ו). אלפיים שנה תלו יהודים את כינורותיהם על הערבובת הבוכיות, ובכו בזכרם את ציון. צאצאם, שאביו נעקד והומת בידי בני בליעל, שומה עליו לנתק את מעגל הקסמים הנורא של הגורל היהודי: עליו לעלות לציון ולהכות בה שורש.

¹⁰ על גִּזְרַת פְּרַת בשירו של ביאליק, ראו בפרק "באין ציצים ופרחים: עיון בשיר הלירי הקצר 'צנח לו זלזל'", בספרי הניגון שבלבבו: השיר הלירי הקצר של ח"נ ביאליק, תל-אביב 2011, עמ' 263 – 274.